

לבירור שאלות ביבליוגרפיות ביצירתו של יצחק סאטאנוב

מאת

משה פלאי

לבירור שאלות ביבליוגרפיות ביצירתו של יצחק סאטאנוב

מאת

משה פלאי

לרגל עיסוקי בכתביו של המשכיל העברי יצחק סאטאנוב¹ (1732-1804) נודמן לי לעיין בכמה בעיות ביבליוגרפיות הקשורות עם פרסומיו.

א. דברי ריבות ח"א וח"ב

בשערי שני החלקים נדפס: "קונשטאנטינא קרית מלך רב". יש להניח, כי למעשה נדפס הספר בברלין, מקום בו נדפסו כל ספריו האחרים של סאטאנוב. בשניים מהם צויין לצד שם העיר גם הנוסח "קרית מלך רב": בס' החזיון ח"א — "פה קרית מלך רב עו"ב Berlin"; ובס' תהלים — "פה ברלין קרית מלך רב". סביר לשער כי גם בשערי "דברי ריבות" רשם המחבר נוסח זהה, אלא שלא הוסיף במפורש את שם העיר. ואולם עדות חותכת למקום הדפוס נמצאת ב"רשימת הספרים שנדפסו בדפוס חינוך נערים בברלין" הגלווית לספרו של נחמן בן שמחה (בר"ש), "עין משפט", תקנ"ו. ברשימה זו מוזכרים ספרי סאטאנוב וביניהם גם "דברי ריבות".

רוב הביבליוגרפים — שטיינשניידר (ZGJV, 1892, p. 182), צדנר, רוונטל-רוסט, צייטלין, וינר ופרידברג — מציינים [תקנ"ט-תק"ס]; פירסט, שטיינשניידר (ב"ב) ובן-יעקב אינם מביאים כלל את השנה. לודוויג בלאו² עמד כבר על אי דיוקה של השערה זו וקבע כי הספר נדפס כפה"נ בשנת תקנ"ג. הוא הסתמך בראש ובראשונה על ההסכמה הפיקטיבית שבראש חלק א', האוסרת לחזור ולהדפיס את הספר עד שנת תקס"ג³. אם אמנם נהג כאן המחבר בדרך המקובלת (איסור שתוקפו עשר שנים), כפי שנהג גם בשתיים-עשרה הסכמות⁴ לספרים אחרים משלו, הרי נכתבה הסכמה זו בשנת תקנ"ג.

בלאו הביע גם השערה כי הספר נדפס על-פי חיבור בכתב-יד של סאטאנוב בשם "דבר מלכות" (מס' 4214/15 ברשימת כתב-היד שבספריה הלאומית בירושלים, לפני כן הספריה העירונית בפראנקפורט ע"צ מיין מס' 720), חיבור שיש בו צידי הקבלה רבים לחלק הראשון של "דברי

1 על סאטאנוב ראה מאמרו של ש. ורסט, על יצחק סאטאנוב וחיבורו 'משלי אסף', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' M. Pelli, Isaac Satanow's 'Mishlei Asaf' as Reflecting the Ideology of the German; 392-370. Hebrew Haskalah, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, xxv (1973), pp. 225-242. עבודה נוספת שלי "יצחק סאטאנוב; המיין-המאמין בראשית ספרות ההשכלה העברית בגרמניה", נדפסה בהכפלה באוניברסיטת הנגב, באר שבע 1973, והיא תופיע בקרוב בדפוס.

2 Ludwig Blau, Zu Samuel Romanelli's literarischer Tätigkeit, ZfHB, viii (1904), p. 19

3 "ומורא השגת הגבול לא יעלה על ראשך כי אני ובית דיני הצדק גוזרים בגזירות נח"ש [נדיודי חרם שמתאן על כל המדפיסים שלא ירים איש את ידו להדפיס ההעתקה היא כל הימים אשר אתה חי בלי רשינוך ועכ"פ עד שנת תקס"ג".

4 בין ההסכמות הללו יש הסכמות אותנטיות (כגון: "שפתי רננות" — צבי הירש לוויין, יחזקאל לגדא) ומסופקות או בדויות (כגון: "אמרי בינה", "דברי ריבות"). כל 12 ההסכמות מציינות את משך האיסור כ-10 שנים; ב-10 הסכמות מתוכן מודגשת תחילת האיסור "מיום כלות הדפוס". יש להעיר, כי מצאנו גם איסור לשש שנים באותה תקופה ("המאסף", תקמ"ח, סד — הסכמתו של ר' צבי הירש לוויין).

ריבות" 5. חיבור זה נמסר לדינאל יפה (איציג) ב-1791 ונדפס לאחר הרחבתו כעבור שנתיים, ב-1793, בשם "דברי ריבות" (הפרט בשער כתב-היד — "שנת מ'ל'כ"ר", כלומר 1736 — הוא פיקטיבי, ונועד לחזק את בדיית עתיקותו, ואילו הפרט שבסופו "ושנותי א'ת'ק"ן" אותנטי). סיוע נוסף בביור הנושא נוכל לקבל מפתביו האחרים של סאטאנוב, בהם מוזכר החיבור "דברי ריבות": (1) ב"משלי אסף", ח"ב (תקנ"ב), דף יח ע"ב, בביאור "להבין הכתובים האלה ראוי לדעת שאלה אחת קטנה ותשובתה הובאה בדברי ריבות שחברנו והיא, שאול שאל הגמון אחד לאמר" וכו'. שאלתו של הגמון ותשובתו של המחבר, המשתרעות על-פני עמוד וחצי, מנוסחות בצורה שונה מהנוסח המובא ב"דברי ריבות", ח"א, דף כו ע"א, אך העניינים דומים והנושאים זהים. עניינים אלה אינם נזכרים כלל ב"דבר מלכות". מכאן ניתן להסיק כי "דברי ריבות" ערוך היה בכתובים בשנת תקנ"ב. (2) בדברי הסיום לס' "באור מלות ההגיון" (1795), שנחתמו ב"יום ב צום גדלי' תקנ"ד לפ"ק", נזכר "ס' ד"ר" בין אחרים מספריו הנדפסים כבר 6. אין ספק כי ראשי התיבות מרמזים על "דברי ריבות".

קרוב לוודאי, שעיסוקיו של סאטאנוב כמהדיר וכמפרש ספר הכוזרי, הביאוהו לכתוב "דבר מלכות" ו"דברי ריבות". מהדורת הכוזרי נתפרסמה בתקנ"ה, ועיסוקו בהכנת הפירוש נמשך לפחות משנת תקמ"ו (עפ"י תאריכי ההסכמות — בין אם הן אותנטיות או לא) עד תקנ"ד. יש להניח אפוא כי "דברי ריבות" נדפס לפני ראשית שנת תקנ"ד.

ב. ספר החיון

ס' החיון, ברלין (שנת דפוס חסרה), נדפס לפי פירסט ב-[1765], לפי צייטלין ב-[1785?], לפי שטיינשניידר (ZGJV, 1892, 171; CB) ב-[1784-85], לפי אחרים בשנת 1775. בתוך הספר (דף לא ע"א) נמצא הרמז הבא: "אור לארבעה עשור לחודש הראשון בשנה ההיא ותקלה העדה"; האותיות המודגשות במקור מעידות על שנת תקל"ה. התאריך 1785 בוודאי מאוחר מדי, שכן ב"המאסף" א, תקמ"ד, עמ' כ, מתפרסם קטע משל גסנר, בתרגום עברי, ובהערת שוליים מציינים העורכים כי תרגום זה נדפס "כבר איזה שנים בספר חזיון" וחזרו והדפיסוהו ברשות. בס' החיון, כה ע"ב"כו ע"א, נדפס התרגום המקורי ללא ציון מקור. אגב לא ברור מי המתרגם; ב"המאסף" בא בסוף הקטע שמו של דוד פרידלנדר.

ג. מחבר "מנחת בקורים" — האב או בנו?

שאלת זהותו של מחבר הכתבים אשר נתפרסמו בשם בנו של יצחק סאטאנוב, שיימא-שלמה סאטאנוב, או הדוקטור שענעמאן, ראויה שתיחקר ותיבדק היטב. ב"המאסף", ד' (תקמ"ח), עמ' פב"צה, נדפס "מכתב שמע שלמה" מאת "שימא שלמה במ' יצחק לבית לוי מסאטאנוב". המכתב עוסק בהגנה על שיטתו הבלשנית של יצחק סאטאנוב ובעניינים לשוניים המורים על בקיאות רבה של כותבם בנושא הנדון. מובאים בו רעיונות על הצורך בחידוש

5 בדיקה מדוקדקת של כתב-היד והשוואתו לספר תביא בלא ספק ליתר הבנה של דרכי יצירתו של סאטאנוב ואל-גבון תתרום להארת דמותו הספרותית; אך גם בחינה ראשונית שערכתי גילתה את זיקתו של הספר לכתב-היד, ואני מקווה להשלים עבודה זו בקרוב.

6 בין הספרים המודפסים הוא מונה גם את "ס' מהלך השלימות", שאינו ידוע לנו בשם זה; כנראה כונתו ל"ס' הולך תמים" (ברלין 1795), שותרת המשנה שלו היא "ללמד לאדם מהות דעת השלימות וההצלחה האמיתית...".

7 סאטאנוב אהב לסיים בתאריכים משמעותיים: משלי אסף ח"ב — "אור לי"ד ניסן תקנ"ב"; באור מלות ההגיון — "היום יום ב' צום גדלי' תקנ"ד לפ"ק"; ארבעה המכתבים בראש "מנחת בקורים" (ברלין 1797) — ע"ו"כ, א"ח [א' חג] הסוכות, א' ד"ח חשון, צום גדליה.

השפה העברית ובהרחבתה, דברי ביקורת על השיבושים בלשון הפייטנים וכן נדונים בו ההבדלים בין לשון המקרא לבין לשון המשנה וצחותה של הראשונה לעומת השניה. בעקבות דברים אלה מגן הכותב על שיטתו של סאטאנוב בהגהת סידור התפילה, המבוססת על המנעות מן השימושים בלשון המשנה. דברים דומים לאלו הכלולים בחלקו הראשון של המכתב, נכתבו ע"י האב ב"ספר המדות" (ברלין 1784). פו ע"א פח ע"ב. בדף פח ע"ב אנו מוצאים גם משפט — "ולשונו עמדה מלֵצָה ותהי עקרה" — החוזר גם במכתב הנ"ל. הביקורת הרבה בענייני לשון רומזת על האב המדקדק יותר מאשר על הבן הרופא.

משום אותה בקיאות בלשון העברית, המצויה אצל האב אך חסרה כנראה אצל הבן, הוטלה בספק זהותו של מחבר "מנחת בקורים" (1797) המכונה שם "הדאקטאר שענעמאן". עדות לכך אנו מוצאים ב"דברי המאספים" (קרוב לודאי כי אין אלה אלא דברי אהרן וולפסון עצמו, שהיה מעורב אישית בסיכסוך עם סאטאנוב). ב"המאסף", ז (תקנ"ז), עמ' שצה"שצו: "אנחנו ידענו את האיש הזה [שענעמאן] ואת שיחו מיום בואו לעיר בערלין כנער לא אמן בו, ידענו שהוא איש נכבד... אולם בלשון וכתב עברית אין לו יד מכל וכל, כי לא נסה באלה, ואפילו שורה קטנה אינו יודע לכתוב באותו הלשון... ולכן אינו כי אם ר' אס"ף בעצמו כתב כל המחברת הזאת... וכמו כן עשה במכתב שכנה בשם שמע שלמה". ואכן, נשתרבו ב"מנחת בקורים" דף כז ע"א וע"ב שימוש בגוף ראשון רבים שעשוי להעיד על שיתוף פעולה בין האב והבן (כגון: "והנה ראשית בקורי [=בקורת] אשים על מחברת אבטליון ספר כתב איש ריבי — דף כז, ע"ב" כח, ע"א. וב"מודעא", בראש הספר: "והנה אתנו ס' הגדרים").

בראש "מנחת בקורים" נדפסו חילופי מכתבים בין האב לבנו. השימוש בכינויים במכתבים אלה תמוה ביותר ומלאכותי; הבן חותם "הדאקטאר שענעמאן", והאב חותם "יצחק הלוי המכונה ר' איצק סטנאב" ופונה אל בנו "הרבני הדאקטאר כבוד הר"ר שענעמאן". הידרשות זו לתוארו של הבן מתקשרת היטב עם שימושים דומים בגוף הספר, שנועדו להדגיש את האותוריטה של הבן כמשכיל ובן-תרבות. על כן סביר להניח, כי האיגרות נכתבו במיוחד כהקדמה ל"מנחת בקורים" וכהסבר-רקע לו; סיגנון נראה אחיד כאילו מקולמוס אחד יצאו ומתקבל על הדעת כי האב כתבן. קרוב לודאי שצדק קלזנר בהסבירו, שסאטאנוב השתמש בשם בנו "אך כשנצטרך להשיב על ביקורת זעומה של בני-אדם קטנים, שלא חשב אותם ראויים שיתוכח עמם הוא עצמו" (היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, 169).

יש לשער כי היו לבן ידיעות כלשהן בעברית, שלא כעדויותו של וולפסון. הוא פירסם משלים אחדים מ"משלי אסף" בתרגום גרמני⁸ (וכן כתב נגד איגרתו הידועה של פרידלנדר לטלר⁹, וכנראה הוא שפירסם דברי התבוננות פיוטיים בעיתון יהודי-גרמני בפראג¹⁰). הבן גם פירסם ספר בשם "כימיה" (ברלין תקנ"ה) ביידיש, והקדים לו הקדמה בעברית צחה. כמה מניסוחיו (כגון בעניין החכמה) לקוחים מ"משלי אסף" ב, דף יב ע"א, שחיבר האב. כ"כ שאל שענעמאן את מטבע-הלשון "הדרוש טוב לעמו" (בחתימת הפתיחה) מאביו.

בקשר עם נסיון הפיענוח של זהות מחבר כתביו של שיימא סאטאנוב ראוי לתקן שבתא שנפלה אצל שטיינשניידר ודליטש. שטיינשניידר קורא את כל ראשי התיבות של... מ, החותמים מאמרים ואימרות ב"המאסף", כ"ש.ס." (והוא אף שוגה כפל-מישגה בקריאת "מ.מ." גם כן

⁸ "Uebersetzung einiger Verse aus meines Vaters Assaf", Neue Berlinische Monatsschrift 8 (Okt. 1800), p. 303-8.

⁹ שם, גלי ספטמבר 1800, עמ' 225-208.

¹⁰ יידישטיטשע מאנאטשריפט, פראג 1802, עמ' 188-181; עפ"י רות קסטנברג-גלדשטיין, ק"ס מ (תשכ"ה), עמ' 570, הע' 16. המחברת מייחסת את הקטע ליצחק סאטאנוב.

כ"ש.ס.), וסופו שהוא מייחס ראשי תיבות אלה לשיימא (שלמה) סאטאנוב, בהסתמכו על השערה של דליטש¹¹. הוא מניח, ככל האחרים, כי יצחק סאטאנוב כתב את הדברים בשם בנו. ואולם יש לדחות את השערתו זו של שטיינשניידר משתי סיבות: א. טעותו בהבחנה באותיות רש"י בין מ"ם סופית עגולה ובין סמ"ך מזונבת (הנראית כמ"ם סופית באותיות מרובעות) — ברורה; ב. "ש...ם" (או ש.ס., לפי השבשתא) אינו יכול להיות סאטאנוב, שכן "ש...ם" מפרסם תשובה על השאלה של העורכים להסביר את המלה "עכס", והנה מצינו, כי סאטאנוב עצמו מפרסם אף הוא תשובה על אותה שאלה בשמו המפורש, ואין להניח, כי יפרסם שתי תשובות באותו נושא. על כל פנים, שאלת שיימא סאטאנוב ויצחק סאטאנוב צריכה עיון מחודש.

ד. ס' הגלוי והחתום (1784)

קונטרס זה הינו פרוספקט מורחב ומוער של חיבורי סאטאנוב שבדפוס ושבתוכבים, ובו הדגמה מספריו בענייני לשון ודיון קצר במצבה הירוד של השפה העברית. על כן לא נראים לי דבריו של צייטלין¹² הקושרים קונטרס זה עם "ס' בשמים ראש" ולא דברי קלוזנר המביאו במסגרת ספריו העוסקים ב"שאלות-הזמן ודברי-פולמוס"¹³.

11 CB, cols. 2504-5; F. Delitzsch, Zur Geschichte der jüdischen Poësie (Leipzig 1836), p. 108

12 צייטלין, ביבליותיקה, עמ' 334.

13 קלוזנר, הסטוריה של הספרות העברית, מהד' 1960, א, עמ' 171.